

שמואל אבנרי

# כמה ביאליק יש? על ריבוי פניו של המשורר הלאומי

ידיעות אחרונות • ספרי חמד

2021

הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב-יפו, 2021. 128 עמודים. מחיר: 25 ש"ח. ISBN: 978-965-521-111-1

## לפשר השנים "הקשות והאכזריות" בגרמניה

"שתי השנים האחרונות היו לי הקשות והאכזריות בכל ימי חיי", מתוודה ביאליק במכתב פרידה נרגש שאותו שיגר לידידו ש"י עגנון ב-12.12.1923, ערב עלותו מגרמניה לארץ ישראל.<sup>1</sup> התבטאות מעיקה המשקפת את מצבו הנפשי של המשורר באותן שנים ניתן למצוא גם במכתב ששיגר ביאליק לידידו דרויאנוב ב-24.2.1922: "אם יארכו לי פה עוד הימים ככה, אינני ערב אם לא אצא מדעתי ואם לא אשלח יד בנפשי. היה נכון לשמוע כי באחד הלילות נמלט ביאליק מברלין ועקבותיו לא נודעו".<sup>2</sup> מה העיב כל כך על חיי ביאליק בגרמניה, ומה עמד מאחורי הגדרתו של המשורר את השנים שעשה בארץ זו כקשות וכאכזריות בימי חייו, אף שבאותה עת דווקא הצליח לקומם את מפעל המו"לות שלו שקרס ערב יציאתו מאודסה?

בשנות ישיבתו בגרמניה (מאוקטובר 1921 עד מרס 1924) סבל ביאליק, בין היתר, מבעיות רפואיות שלו וממחלותיה של רעייתו. במכתב מברלין כותב ביאליק לרבניצקי ב-30.3.1922: "על-פי תמונתי אתה דן שזקנתי. אבל לו ראית ללבבי כי אז הכרת בי לא רק סימני זקנה, אלא גם סימני מחלה, ואולי מחלה שאין לה רפואה".<sup>3</sup> כחודשיים קודם לכן שיתף ביאליק את דרויאנוב ב"לילות נרודים" וב"צער וייסורים שאין למעלה מהם", שהיו מנת חלקו בחודשים שבהם אושפזה מאניה לצורך ניתוח שעברה, ואף סיפר לו על ההשפעה המשתקת שהיתה למחלתה של רעייתו על עצם יכולתו לגשת אל שולחן עבודתו.<sup>4</sup> במאניה ביאליק קשור גם אירוע קשה מסוג אחר, שהכביד מן הסתם על בני הזוג באותה עת: במהלך מפגש של מאניה עם חברתה אסתר קרופניק, נשלחה ילדתה של אסתר (לא ברור על ידי מי) אל סנדלר שמעבר לרחוב, ובדרך נדרסה למוות.<sup>5</sup>

כן ניתן להוסיף, שבאופן כללי לא אהב ביאליק את גרמניה, ואף לא גילה עניין בחייה הרוחניים.<sup>6</sup> אמנם "ביאליק נהג לפקוד את 'בית הוועד' העברי, המרכז האינטלקטואלי של המושבה העברית בברלין",<sup>7</sup> נפגש עם חבריו הסופרים ואף נאם לפני הציבור מעת לעת – אך במענה לציפיות שאווירה של בירת גרמניה יעניק לו השראה להשמעת "דברי חזון ושיר" השיב ביאליק: "אנירא דברלין אינו מחכים ואינו מרנין, אלא מטריד ומייגע".<sup>8</sup>

עם כל זאת, מפח הנפש שליווה את ביאליק בשהותו בגרמניה היה קשור להערכתו

בראש ובראשונה בפעילות שלו ב"מוריה" וב"דביר" – הוצאות הספרים אשר למען שיקומן וביסוסן הגיע לגרמניה תוך השהיית עלייתו לארץ ישראל.

את האכזבה המקדימה נחל ביאליק ערב בואו לגרמניה, בקונגרס הציוני השנים-עשר שהתקיים בספטמבר 1921 בקרלסבאד. ביאליק קיווה למצוא שם "אוזניים קשובות" ו"לבבות מוכנים" לענייני "דביר", אך תחת זאת מצא שם לדבריו "שטנים", "בעלי פניות פרטיות", שהשתטו ממתן סיוע. "עשיתי להם סקנדל קטן", מספר ביאליק לרבניצקי את המוצאות אותו באותו מעמד, אך "יצאתי בלא כלום".<sup>9</sup> שערים נעולים מצא ביאליק גם אצל יהודי גרמניה ואצל עשירי הגולים היהודים מן המזרח שנתקבצו אז בברלין. אמנם בשלב ראשון נהנתה "דביר" (שהתאחדה בספטמבר 1922 עם "מוריה") מכספיהם של נדיבים אחרים, אך לאחר זמן פטרו גם אלה את עצמם מתמיכה במפעליו הספרותיים של ביאליק.

אכזבה גדולה יותר נכונה לביאליק מצד המו"לים העבריים שהתקבצו אז בברלין. במכתב מפורט לרבניצקי מאפיין ביאליק את מערכות בתי ההוצאה האלה ובתוך כך הוא מציג תמונה של "עסקנים הרוצים להיבנות על חשבון הספרות", "פרזיטים שונים, בריות אוכלות ואינן עושות שמוציאות הכסף הנאסף לצרכי עצמן ולהנאתן – ולא הסופרים ולא הספרות נהנים". במכתב זה קובל ביאליק גם על ניסיונותיהם של מו"לים לסובב אותו בכחש, להעלים ממנו דברים, להכשילו ולסלקו מעל דרכם – וכל זאת "בחדרתם פן אהיה להם למוקש".<sup>10</sup>

באותה עת ניהל ביאליק מערכה גם מעבר לים, מול "השודדים והגנבים" מניו יורק, בעלי ה"היברו-פובליש-קומפני", שבעת מלחמת העולם הראשונה הדפיסו והפיצו מספרי "מוריה" בלא לשלם למחברים ולמו"ל.<sup>11</sup>

אך אולי הגרוע מכול – גם בתוך ביתו, בהוצאות הספרים שבראשן עמד, ידע ביאליק צער ומרורים, כמשתקף במכתבו לרבניצקי מ-23.7.1923: "ב'מוריה' וב'דביר' אין נחת מרובה [...] אין יד נאמנת אחת. עיני איש לבצעו. כל הכנופיה הרעבתנית והפסולה הסובבת אותנו [...] עושים כל מה שבכוחם להרוס ולהשחית ולקעקע [...] אין לנו כאן גם איש אחד שיש להאמין ולסמוך עליו [...] אין ספר יוצא אלא אחרי ייסורי גיהינום ואחרי פגעים ומכאובים וכעס ודברי ריבות".<sup>12</sup> לחלק מעמיתיו לעבודה ייחס ביאליק אף מעשי ספסרות, הונאה וגניבה.

כבר במכתב מוקדם מ-14.2.1922 מתוודה ביאליק לפני רבניצקי על בדידותו ועל כך שכל עול ההוצאה על צווארו. "אני העורך והמסדר והמגיה והסוחר [...] והחמור למשא והשור לעול".<sup>13</sup> אך ביתר שאת חש ביאליק את תחושת ההינשנות שנה מאוחר יותר, ב-1923, שבמהלכה התפטרו שני עוזריו הקרובים, דרויאנוב שהיה מופקד על "דביר" בארץ ישראל וצבי וויסלבסקי ששימש מזכיר "דביר" בברלין. בפרק זמן זה גם ניסה ביאליק לגייס לשורות מוריה ודביר את שמעון ראבידוביץ (שעמד אז בראש הוצאת "עיינות" בברלין), אך לא זכה להיענות.<sup>14</sup>

על רקע כל זאת נבצר מביאליק להגשים חלק מתוכניותיו המקיפות להוצאת ספרים, סדרות ובמות חדשים. ביאליק חש עצמו כ"משענת קנה רצוץ" לאלה הנושאים אליו עין כמו"ל ואולי גם כמשורר, שכן נביעתו השירית המרכזית (להוציא שירתו לילדים) נסתתמה אף היא באותה עת, להוציא השיר "שחה נפשי", שאותו כתב כמענה וידויי להמולת חגיגות יובלו החמישים. על אי-הנחת של ביאליק מחגיגות אלה מלמדים גם דבריו לסופר בן-עמי: "לא אכחד ממך, כי נוח היה לי לו לא רעמו התופים סביבי. במצבי עתה אין טוב לי כי אם מנוחה שלמה, והדברים שאמרתני בשירי הקטן [שחה נפשי] – גם הם יצאו מן הלב".<sup>15</sup>

במכתבים נוספים ששיגר אל רבניצקי פירט ביאליק את קשייו הרבים בגרמניה והוסיף: "כבודה ממני העבודה ולא אוכל שאתה לכדי [...] בוא, בוא ועזרני פן ארבץ תחת משאי".<sup>16</sup> ואכן, כידיד נאמן מילא רבניצקי את בקשתו של ביאליק, הגיע לגרמניה, ובמשך שבועות אחדים חזרו השניים ושקדו יחד על שולחן עבודתם המשותף. היו אלה ימים של שמחה לביאליק, כשלאחריהם – שיבה אל השגרה המדכאת, שאפיינה את "השנים הקשות והאכזריות" בגרמניה. "השבועות המעטים שישב עמי רבניצקי ישיבה שיש בה קצת עבודה והיסח הדעת – עברו מהרה והם בעיני כימים אחדים", כתב ביאליק לסופר בן-עמי והוסיף, "קשתה עלי פרידתו מאוד, כי באין הוא עמי, מי יודע אם אוסיף לעבוד, ואם לא תשוב אלי הרוח הרעה לענותני".<sup>17</sup>

אך בתוך המולת העשייה המו"לית שלו בגרמניה, אשר הנחילה לו מפחי נפש, ידע ביאליק גם פסקי זמן של נוחם, כעולה מתוך מכתב הפרידה לעגנון שציטטה ממנו הובאה בפתח מאמר זה. על הידידות שנקמה בין השניים באותה עת סיפר עגנון בראיון לגליה ירדני: "נפגשנו בהומבורג. הוא [ביאליק] בא לשם עייף ויגע מרוסיה דרך ברלין. עיתותי היו בידי והייתי מטייל עמו ימים שלמים היה בא אלי בבוקר, ועד הצהריים ישב בחדרי. אחר הצהריים הייתי אני בא אצלו, והיינו מטיילים בכפרים ובשדות עד חצות הלילה, ופעמים יותר, בהפסקה קלה לסעודת ערב".<sup>18</sup> את ביאליק כאיש שיחה מרתק הגדיר עגנון "כמעייין המתגבר",<sup>19</sup> ובאוזני ירדני הוא חשף גם מקצת מהנושאים שבהם דנו: "היינו משוחחים על ספרות ימי-הביניים, על אישים קדומים, על בעיות מוסר. הספרות החדשה לא עניינה אותו הרבה. אבל יום אחד סיפר לי מתוך התפעלות רבה על 'סאלמבו', שקרא בתרגומו של נחום סלושץ. 'זהו ספר של משורר שברא יש מאין', אמר בהתרגשות, 'פלובר העמיד בספר הזה עולם מלא'".<sup>20</sup>

בגרמניה גם הרחיבו ביאליק ועגנון זה לזה את מעגל ההיכרות החברתית, כפי שכותב דן לאור: "ביאליק הביא את עגנון אל מורחו אחר-העם בעת שהותו בעיר המרפא [באד הומבורג], ואילו עגנון הפגיש את ביאליק עם מרטין בובר, שביאליק השתוקק מאוד להכירו, ומאוחר יותר עם חברו הצעיר גרשם שלום".<sup>21</sup>

בי  
בו  
שו  
הי  
מו  
שי  
בע  
יצ  
בי  
זל  
כב  
לק  
גם  
מה  
היו  
פין  
שג  
ממ  
וסו  
הע  
של  
לה  
בה  
ובי  
מרו  
סמ  
"אנ  
י' ז  
ליל

במסגרת "דביר" נועדו עגנון ובובר לפרסם את ספר החסידות בארבעה כרכים. ביאליק החתים אותם על זיכרון דברים ואף נתן להם מקדמה. אך תוכנית זו נגוזה בעקבות שריפה בבית עגנון, אשר כילתה בין היתר את כתב היד לכרך הראשון שהספיק עגנון לכתוב לסדרה על החסידות.<sup>22</sup> גם לקשר שבין ביאליק לגרשם שלום היה המשך, ובתוך כך ניסה ביאליק לקדם באוניברסיטה העברית בירושלים את מחקר הקבלה לפי מתווה שפרש לפניו שלום.<sup>23</sup>

עגנון גם סייע לביאליק בתחום המו"לי, ובין היתר השגיח על הכשרתו לדפוס של ספר אחיקר, שיצא לאור במסגרת "דביר". כמו כן תיווך עגנון בין ביאליק לבין בעל בית המסחר לספרים מ"א וארמן, אשר רכש את מהדורת יובל החמישים של יצירת ביאליק שיצאה בהידור רב בברלין בשנת 1923. סכום הכסף הגדול שקיבל ביאליק מווארמן שימש לו כבסיס לכיסוי עלויות בניין ביתו בתל אביב.

באותה מידה ניסה ביאליק לעשות נפשות ליצירת עגנון ופנה אל המו"ל שלמה זלצמן בהמלצה להוציא מבחר מסיפוריו ברוסית: "סיפוריו [של עגנון] נתרגמו כבר לגרמנית (שתי מהדורות) ולהונגרית ולפולנית, ובעת צאתם הריעה הביקורת לקראתם והקהל שמח עליהם מאוד [...] איני רואה כל סיבה, שתמנע אתה מהוציאם גם ברוסית. הצלחתך הרוחנית והחומרית מובטחת לך".<sup>24</sup>

מידה של עונג הסבו לביאליק גם רעייתו של עגנון וילדיו, כפי שניתן ללמוד מהמשכו של מכתב הפרידה: "וברכת בשמי גם אשתך, את אסתרליין, חלף שתיקתה היפה ועל הרוח הנעלמה המרחפת סביבה וההולכת חרש בעקבותיה. שקה ידה למו פיך תחתי נשיקת תודה וברכה. ברוכה מנשים תהיה. ואת אמונתך הפטומה [בתו של עגנון, אמונה] תצבוט לחי בשמי וגם תמעך לה קצת תחת בית שחיה, ולא תזוו ממנה עד אשר תקרא 'ביאליק!'".<sup>25</sup>

בגוף המכתב האמור ובשוליו מזכיר ביאליק באהבה רבה עוד שני אנשים: פריימן וסמיאטיצקי. פרופ' חיים פריימן שימש כראש המחלקה היהודית של הספרייה העירונית בפרנקפורט, ובמשך שנים ארוכות סייע לביאליק רבות באיתור ובהעתקה של פיוטים נעלמים משירת ימי הביניים, אשר חסרו לביאליק ולעמיתו רבניצקי להשלמת כרכי שירתם של שלמה אבן גבירול ושל משה אבן עזרא שראו אור בהוצאת "דביר".

אריה לייב סמיאטיצקי – עורך הוצאת "אמנות" ברוסיה, ולאחר מכן בגרמניה ובישראל – נמנה עם שתים-עשרה המשפחות אשר על קבלת רישיון ליציאתן מרוסיה עמל ביאליק בסיוע ידידו הסופר הרוסי מקסים גורקי. ביאליק פעל עם סמיאטיצקי בתחום המו"לי לאורך שנים, ובשנות שהותו בגרמניה הוציא במסגרת "אמנות" את יצירותיו אצבעוני (עם ציורי ח' שקלבר), בת המלך וכן זוגה (עם ציורי י' אפטר), שלמה המלך והאדרת המעופפת (עם ציורי נ' יידיל) ועוד. ספרות זו לילדים הצטרפה לספר הדברים, לעשר שיחות ולמסע הדג שהוציא ביאליק בליווי

9 ציוריה של תום זיידמן פרויד במסגרת הוצאת "אופיר", שאותה יסד בשנת 1922  
 10 בגרמניה בשיתוף עם הציירת ובעלה יעקב זיידמן.  
 11 בשנות ישיבתו של ביאליק בגרמניה תרם ביאליק רבות גם בתחום המחקרי.  
 12 בשיתוף דרויאנוב ורבניצקי הוציא ביאליק עוד כרך של הבמה לאתנוגרפיה  
 13 ולפולקלור רשומות, וכן יסד את המאסף דביר לחוכמת ישראל ואת הרבעון לביקורת  
 14 ולביבליוגרפיה עין הקורא. הפירות הלא-מעטים שהניבו שנות ישיבתו של ביאליק  
 15 בגרמניה<sup>26</sup> מיתנו מן הסתם את תחושתו האישית של המשורר ברבר השנים הקשות  
 16 והאכזריות בחייו.

17 על תחושת היתמות שהותיר אחריו ביאליק עם עזיבתו את גרמניה והשתקעותו  
 18 בארץ ישראל מעיד הסופר י"ל ברוך: "מיום שיצאת מהומבורג – פנה הודה, פנה  
 19 זיוה, פנה הדרה. 'אבלה כל פינה ובוכה כל זווית' [כלשון המשורר ב'על סף בית  
 20 המדרש!]. השיממון ממלא את כל חללה של העירה זו ואין מנוס. הקיבוץ המועט  
 21 שנתכנס כאן באקראי הולך ומתפזר".<sup>27</sup> באותה רוח כותב על כך גם ז' וורבה:  
 22 "תקופת ברלין הביאליקאית אפשר בצדק לכנות בשם 'תקופת הזהב' של התנועה  
 23 העברית בגרמניה. כשהגיע השעה וביאליק יצא מברלין נתקיים בנו המאמר הידוע:  
 24 'יצא צדיק מן העיר – פנה זיוה פנה הדרה'. כאילו נסתלקה שכינה מאתנו בצאתו.  
 25 כל אותן ההוצאות העבריות, כל אותם החיים העבריים התוססים, כאילו רק בזכותו  
 26 קנו שביטה בברלין; ובצאתו יצאו גם הם עמו; והכול גז ונשלם, עבר וחלף לבלי שוב.  
 חדרו הגלגלים מהתנועה; פסקה התנועה; ודומייה משמימה לקחה את מקומה".<sup>28</sup>

## הערות

1. מכתב זה, שעוד נשוב אליו בהמשך, פרסמה אמונה ירון, בתו של ש"י עגנון, בהארץ (תרבות וספרות) ב-9.3.2001, ובמענה לתמיחה שהעלתה בפני – "ממה כה סבל ביאליק בגרמניה?! – נכתב גרעין מאמרי זה ונדפס באותו גיליון לצד משפטי לוואי שלה למכתבו של אביה. המכתב שב ונדפס בקובץ: ש"י עגנון, מסוד חכמים: מכתבים 1970-1909 (עגנון, ביאליק, ברנר, לחובר, כצנלסון, סדן), שוקן, ירושלים ותל אביב 2002, עמ' 42-43.
2. ח"נ ביאליק, אגרות חיים נחמן ביאליק, ב, דביר, תל אביב תרצ"ח, עמ' רסד.
3. שם, ב, עמ' רעא. כן ראו על נגעיו של ביאליק שם, ב, עמ' רפ, רפז, רצו.
4. ארכיון בית ביאליק (להלן אב"ב), ח"נ ביאליק אל דרויאנוב, 18.1.1922.
5. ראו נחום קרוא, "סודו של ביאליק", עתמול, כרך כ"א, גיליון 4, אפריל 1996, עמ' 21-23.
6. ראו שמעון ראבידוביץ, שיחותי עם ביאליק, בעריכת בנימין ח"י ראביד ויהודה פרידלנדר, דביר, ירושלים ותל אביב 1983, עמ' 46.
7. מיכאל ברנר, תחיית התרבות היהודית בגרמניה הווימארית, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2003, עמ' 198.
8. אגרות ביאליק, ב, רסב.

9. שם, ב, עמ' רכ.
10. שם, ב, עמ' רכה. ראו בעניין זה גם אצל גיל וייסבלאי, קב ונקי: תחייתה של אמנות הספר העברי ברפובליקת ויימר, כרמל, ירושלים 2019, עמ' 102-107.
11. אגרות ביאליק, ב, עמ' רפא.
12. שם, ב, עמ' שיז.
13. שם, ב, עמ' רנז.
14. ראו איגרת הדחייה אצל ראבידוביץ, שיחותי עם ביאליק, עמ' 60.
15. אגרות ביאליק, ב, עמ' שי.
16. שם, ב, עמ' רסח, רעא.
17. שם, ב, עמ' שי.
18. גליה ירדני, ט"ז שיחות עם סופרים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1961, עמ' 63.
19. שמואל יוסף עגנון, אסתרליין יקירתי, שוקן, ירושלים ותל אביב 1983, עמ' 102.
20. ירדני, ט"ז שיחות עם סופרים, עמ' 63.
21. דן לאור, חיי עגנון: ביוגרפיה, שוקן, ירושלים ותל אביב 1998, עמ' 151.
22. ראו המכתב שבו מבשר עגנון לביאליק על אוכרן הספר בשריפה: מסוד חכמים, עמ' 50.
23. ראו מכתבו של חוקר הקבלה גרשם שלום, "מכתב לביאליק", דברים בגו, א, עם עובר, תל אביב 1976, עמ' 59-63; וכן תשובת המשורר: אגרות ביאליק, ג, עמ' מח-מט.
24. אגרות ביאליק, ב, עמ' שיד.
25. עגנון, מסוד חכמים, עמ' 42-43.
26. על הספרים המגוונים שהודפסו ב"דביר" וב"מוריה" באותה עת ראו דין וחשבון קצר על עבודת דביר בשתי שנות קיומו הראשונות (תרפ"ב-תרפ"ד), ברלין [חש"ד] עמ' ט-טז; וכן בעבודת המאסטר של צפרירה שועלי, בהדרכת נורית גוברין, נפתוליה של הוצאת ספרים עברית - הוצאת הספרים "דביר" 1921-1924, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1990, עמ' 263-268.
27. אב"ב, י"ל ברוך אל ח"נ ביאליק [ללא ציון תאריך].
28. ז' וורבה, "תקופת ברלין הביאליקאית", הדואר, 27.7.1935, עמ' 625-626.

19  
י.  
יה  
ית  
יק  
ית  
זו  
ה:  
ית  
ט:  
ה:  
נה  
ע:  
ו.  
זו  
ב.  
2  
י.  
יק  
בו  
19  
4.  
2.  
ר,  
ים